Golden Research Thoughts
ISSN 2231-5063
Impact Factor : 2.2052 (UIF)
Volume-4 | Issue-4 | Oct-2014 Available online at www.aygrt.isrj.org

GRT

भारतीय स्त्रीच्या अस्मितेचे स्वर

ज्योती रामचंद्र सुरवसे

वालचंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲण्ड सायन्स, सोलापूर.

प्रस्तावना- हिंदी दलित साहित्यामध्ये स्त्रीयांच्या कविता उशीरा आलेल्या आहेत. जेंव्हा हिंदीमध्ये सवर्ण स्त्री नव्हती तेंव्हा दलित स्त्रीची तर गोष्ट नव्हती? हिंदीमध्ये महादेवी वर्मा, सुभद्रा कुमारी चौहान, अभिजात वर्गातील स्पृश्य स्त्री ने कविता करायला सुरुवात केली. त्याच्या पाठीमागे त्यांना परिवारातील लोकांचा पाठिंबा व योगदान खूप होते. ज्यामध्ये त्या अविवाहित होत्या या विधवा आणि त्याच कारणामुळे आपल्या वैयक्तिक जीवनात आपले निर्णय स्वतः घेण्याच्या स्थितीपर्यंत पोहचलेली होती. हीच परिस्थिती दलित स्त्रियांसाठी आता वेळ आलेली नव्हती. एकतर यासाठी लिहायला-वाचायला येण्याचे स्वातंत्र्य सवर्ण स्त्रियांमध्ये फक्त अभिजात वर्गात होती. दलित स्त्रियाना भारत स्वातंत्र्यापर्यंत ही हया सुविधा उपलब्ध नव्हत्य. आणि आतापर्यंत आजही स्थिती अशीच आहे. दुसरे म्हणजे यासाठी सुशिक्षित दलित स्त्री ही पती, मुले आणि चूल या चार भिंतीतच कैद झालेली होती. डॉ.आंबेडकरांनी १९ व्या शतकामध्ये आंदोलन सुरु करुन हिंदी क्षेत्रामध्ये सुरुवात होण्यास झाली. ज्याला आपण क्रांतिकारक दलिताचे जागृती म्हणतो. याचा उदय हिंदी प्रदेशामध्ये ७ व्या शतकाच्या नंतर झाला. हया जागृतीमुळे जेवढया पुरुषांना सुशिक्षित आणि स्वावलंबी केले तेवढया स्त्रीयांना केले नव्हते याचे कारण असे होते की, "स्त्रीची इतकी दयनीय अवस्था बनलेली होती. तिच्यावर कवयित्री बनण्याची तर गोष्ट दूरच होती.

१) अनुसूया "अनु"

यामध्ये दलित कवितेमध्ये स्त्रीच्या अस्मितेचे स्वर खूपच क्षीण झालेले होते. क्षीण यासाठी म्हणता येईल की, आतापर्यंत अर्धा डझन दलित कवयित्री देखील अस्तित्वात नाही. १९८८ मध्ये भारतीय दलित साहित्य मंच दिल्लीमध्ये दलित कवितेचा एक संग्रह **"वीडा जो चीख उठी"** -नांवा-ने प्रकशित केलेला होता. त्यामध्ये एकमात्र स्त्रीचा स्वर अनुसूया अनुचा होता. त्यांची केवळ एक कविता **"तू बन जा दीपक"** त्यामध्ये समाविष्ट करुन घेतली जाणारी कवयित्रीचा परिचय - अनुसूया यांचा जन्म १९ मार्च १९४८ मध्ये झालेला आहे. त्यांचे शिक्षण बी.ए. बी.एड. झालेले होते. त्याची पतंग नांवाची कविता होय आणि त्यांचा शिक्षकेचा व्यवसाय होता. शिक्षिका झाल्यानंतरच त्यांनी साहित्य आणि समाजासेवा केलेली होती. दलित कवितेमधील वर्तमान काळातील पहिली कवयित्री होती. अनुसूया यांचा बांवरी ही एक काव्यसंग्रह प्रसिध्द आहे. त्यांची आणखी एक कविता **"तू बन जा कविता"** ही आहे.

अनुसूया यांनी डॉ.आंबेडकराचा आदर्श समोर ठेवून **"अपना दीपक आप बनो"** मध्ये व्यक्त केलेले आहे हे वाक्य स्त्रियांच्या संदर्भात सर्वात महत्त्वाचे आणि सार्थक आहे. काररण आजची स्त्री स्वनिर्भर नाही. यासाठी स्त्रीयासाठी ज्या गोष्टीची गरज आहे ती आत्मनिर्भरत आहे. त्यांच्या कवितेमध्ये अनुच्या निर्भरतेवर भर दिलेला आहे.

तू बन जा दीपक अपना आप ।
सं□ल्प प्रबल जीवन की धारा निर्भरता संताप । ।
भर ले इतना तेल दीप में घटे न लॉ का ताप ।[२]

येथे तेल आणि दीप चा अर्थ आत्मविश्वास आणि जीवन हे सार्थक प्रतिक म्हणता येईल. पूर्ण कवितेची भाषा आणि शिल्पाची दृष्टी ही खूप सुंदर आहे. ती कसौटी वर आपला प्रभाव निर्माण केलेली आहे. अशी सशक्त कवितेची कवयित्री अनु पुढे जाऊन त्याचा विकास केलेला नाही. आणि कोणत्या परिस्थितीमध्ये ज्याचे जीवन अंधकारामय □ा गेली? या गोष्टीची माहिती कोणालाही नाही.

□ावेरी

भारतीय दलित अध्ययन संस्थानमध्ये नई दिल्ली येथे २००८ मध्ये विमल थोरात आणि सूरज बडत्याने संपादनामध्ये भारतीय दलित साहित्य □ा विद्रोही स्वर नावाचे शीर्षकात एका कवितेचे संकलन करुन प्रकाशित केलेले होते. ज्यात तीन कवयित्रीच्या कवितेचे संकलन केले होते त्या पुढीलप्रमाणे आहेत. कावेरी, सुशिला टाकभौरे आणि नरेश कुमारी होय. यामध्ये रजनी तिलकाच्या कवितेचा समावेश का केला नाही? हे सांगता येणार नाही. त्याचा कवितासंग्रह पदचाप हा २००० सालामध्ये प्रकाशित झालेला होता. आणि २००८ मध्ये दुसरा एक कवितेचा संग्रह प्रकाशित केला गेला. कावेरीचा पहिल्या कवितेचे संकलन **"-नदी □ी लहर"** या नांवाने १९८७ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. याच्या प्रती आज उपलब्ध नाहीत. विमल थोरात आणि सूरज बडत्याद्वारे संपादन केलेल्या कावेरीच्या ज्या चार कवितेचा समावेश केलेला होता त्यामध्ये कवयित्रीने पुरुषांनी स्त्रीवर गाजवते यावर त्यांनी प्रखरपणे व्यक्त केले त्यांची **"प्रेर□ा"** शीर्षक असणा-या कवितेत म्हणतात की,

पुरुष रे पुरुष
□ा-न □ील सु-न ले
मैंने चाहा था
तुम ऊँचा उठो
क्षितिज के पार
एक और दुनियाकी
□ोज करो
किन्तु तू काहे का
मा-ने□ा रे ।[३]

स्त्री ही घराला कशा त-हेने पवित्र करते, त्याचे चित्रण त्यांच्या **"घर"** □वितेमध्ये आलेला आहे. पवित्रतेची किंमतीच्या रुपात स्त्रीच्या वाटयाला फक्त विषय जाते.

हर घर पवित्रता लिये है
जहाँ नारी ऐसी होती है
□ुद गरल को पीती रहती
परिजन को सुधा देती है । [४]

"मृगतृष्णा" □वितेमध्ये त्याचा स्वर व्यभिचारी पुरुषाची निंदा व्यक्त केलेला आहे. त्या म्हणतात की, अशा पुरुषाचा सन्मानाला खालू-न उतरुन छोटा बनलेला आहे आणि गंजलेले जीवन जगती.

हर रात तुम्हे
एक नयापन चाहिए
सुरा सु-दरी के पास लटकते जाओ
अपनी ऊँचाई को
मैंने □हा था -न
तुम बीने दो जाओगे
तेरे ईद - गिर्द कुंठा पनपेगी। [५]

परंतु **"खाईयाँ"** कवितेत त्या पूर्ण गंभीरपणे परिवाराचे जाती, समाज आणि धर्माला त्यांना **"खाईयाँ"** चे रुपामध्ये पाहत होती, जी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अस्मितेचे विभाजन करत होती. त्या या कवितेत त्या स्त्रीचा संघर्षाचे वर्णन केलेले आहे. जो समाजापासून वेगळे होवून आपल्या स्वतंत्रपणे विकास करणारी होती. पण परिवार, जाती, समाज आणि धर्म यांना उत्साही करत नाही, त्याच्या मार्गामध्ये अडथळा बनून उभे राहता.

जिन्दगी की खाईयाँ
ढेर सारी
आती रही सामने
परिवार, जाति, समाज
और धर्म की खाईयाँ
राष्ट्र अन्तर्राष्ट्र बांटती अस्मिता को
जब जब पग बढा
सामने आई खाईयाँ। [६]

परंतु, कवयित्री कावेरीला स्त्रीला हारवू शकत नाही. ती या द-यातून वाट काढण्याची हिंमत निर्माण करते.

पर, विश्वास □ा साथ लिये
दौड रही मैं
प्यार □ भरोसे से
पाट दूँगा खाईयाँ
जो फासले बढे
अपने हौसलों के पंखो से
तय करुँगी दूरियाँ। [७]

□द वाटते की कावेरी आपल्या कवितेत कर्माला पुढे घेवून जाणारी नव्हती.

सुशिला टाकभौरे

दलित कवयित्री म्हणून सुशिला टाकभौरे ने १९९३ मध्ये कवितेचे संकलन केलेली **"स्वाति बूँद और खारे मोती"** नावाचा कवितासंग्रह प्रकाशित केला यामध्ये ६१ कवितांचे संकलन कवयित्रीने केलेला आहे. कवयित्रीने आपल्या स्त्री जीवनामधील अनुभवातून विधवेच्या जीवनाचे साक्षात दर्शन घडविले आहे. त्याची रुनी ही कठोर आणि विषयुक्त आहे.

"यथार्थ □ी भूमि
सत्य कार धरातल
कितना कठोर
कितना विषयुक्त
क्या कहेक इस आभास को
जीवन सुधा या हत्या हल? "

स्त्रीयासाठी सर्व ठिकाणी प्रतिबंध केलेला आहे. जेथे कि तिचा जन्म झालेला होता आणि जेथे तिचा विवाह झालेला होता. हया कवितेत सत्याच्या दोन्ही बाजू मांडलेल्या आहेत. परंतु कवयित्रीने खूप बरोबर गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. म्हणून रूनी कशासाठी जगायचे? **"मृगतृष्णा"** □वितेमध्ये हाच प्रश्न असाच विचारलेला आहे.

"सजल प्यासी निगाहे
ढूँढती है
न जाने किस ठौर की, "

परंतु जेंव्हा या ठौर मिळालेला असतो, तेंव्हा स्त्रीला जास्त जीवन जगायचे आहे. सुशीला **"जरिया"** □वितेत म्हटलेले आहे.

अगर जी ने का
जरिया मिल जाय
तो यह चाहा जाता है
जिन्दगी और भी लम्बी हो जाया ।"[१०]

□विता जरिया आणि काही नाही लक्ष्य आहे आणि हेच लक्ष्म स्त्रीला विद्रोही बनवते. ती काही तरी नवीन करणार होती आणि समाजाने स्त्रीला कलंकीनी, राक्षसिनी अशा अमानवीय शब्दातून शिव्या दिलेल्या आहे. त्या या पुरुष सत्तेला विद्रोह करुन विचारते की,

"माँ-बाप पैदा ि□या था
□ूँ□ा
परिवेश ने लंगडा बना दिया
चलती रही निश्चित परिपाटीपर
बैसाि□यों □ सहारे

कितने पडाव आये
आज जीवन के चढाव पर
बैसाखियाँ चरमराती है
अधिक बोझ से / अकुलाकार
विस्फारित मन हुंकारता है
बैसाखियाँको तोड दूँ
आज रोम रोम से/ध्वनि गूँजती है और
पोर - पोर से पाँव फूटते है
क्या मैं अमानवी हो गयी हूँ?
या असामाजिक?" ा

स्त्रीचा विद्रोह कुठपर्यंत जाऊ शकतो हे सुशीलाच्या कवितेत "आहत" मध्ये पाहायला मिळते.

"दुनिया के चमन में
दुनियदारी के बीज /किसने बोये?
किसने पानी डाला?
अब कटुता, दुरावे की फसल उगी है
ाट भी दोगे तो / ढूँढ रह जायेंगे
जमिन को आदत हो गयी है
अब एक ही फसल उगाने की ।"[१२]

त्या सर्व गोष्टीच्या विरोधात होत्या आणि आभाळात मुक्तपणे उडण्यासाठी विद्रोहाचे स्वर लिहित आहे.

प्रचलित परिपाटी से हटकर
भागती हूँ सब ओर एक साथ
विद्रोहिणी बन चीखती हूँ
ूँजती है आवाज सब दिशाओंमें
मुझे अनन्त असीम दिगन्त चाहिए
छत का खुला आसमान नही
आसमान की खुली छत चाहिए
मुझे अनन्त आसमान चाहिए ।"[१३]

सुशीला या कवयित्रीने तो रस्ता पसंद केला, जो पहिल्यापासून त्यांच्यासाठी नवहता आणि त्यांना स्त्री स्वतः बनायचे आहे. "अपनी राह" कवितेमध्ये त्या म्हणतात की,

उस जमीन पर चलना

जहाँ पहले से
□ोई राह नही
कितना अच्छा लता है
स्वयं
अपनी राह बनाना ।"[१४]

सुशीला किती संवेदनशील कवयित्री होती. त्याचे उदाहरण म्हणजे त्यांची "अन्धेरा" कविता होय. ज्यामध्ये ते एका डोळया नसलेल्या व्यक्तीच्या जगाला विचार करण्यासाठी एक चांगले कडवे प्रस्तुत करते.

"एक नेत्रहीन को दुनिया दे□ी थी
□ुछ क्षण के लिये
□ाले फौलादी रं□ □ी
दीवारों के बीच
जब जीवन की रेल
अंधेरी सुरंग से गुजरी थी
तभी जाना था
□सी होती है
अंधेरी दुनिया
अस्तित्वहीन, आस्थाहीन ।"[१५]

सुशीला टाकभौरे ची दुसरी कविता संग्रह १९९४ ला "यह तुम भी जानो" प्रकाशित झाला. त्यांच्या निवेदनामध्ये त्या लिहितात.

"मेरे सामने वह पिछडा समाज है, जहाँ का प्रसार उन्नतरुप में
दिखायी नही देता, पूँजी रहनेपर भी जो पूँजी का सही नियोजन
नही जानतें, जहाँ रोजगार के पर्याय दिखायी नही देते, पूर्व
परम्पराओं का अन्धानुकरण ही जहाँ होत रहा है, शरीरसे
बलशाली होते हुए भी, जो मानसिक रुप से निर्बल है, फलस्वरुप
अपनी स्थिति का सही मूल्यांकन भी नही कर पाते । दिशा, ज्ञान
से रहित उन्हे सिर्फ थोडा-सा-मा□-दर्शन चाहिए, फिर वे अन्धेर
से प्रकाश मे स्वयं ही चले आयेंगे । अपने बल से अनभिज्ञ मेरे
इन्ही बंन्धुआहे को "यह तुम भी जानो" काव्यसंग्रह समर्पित है ।"

हया समर्पणातून असे स्पष्ट होते की, कवयित्री दलितांना बंधनातून मुक्त करण्यासाठीच्या चिंतेत आहे. त्यांच्या चिंतनामध्ये फक्त मध्यमवर्गीय लोकांपर्यंत आहे. जो पैसा ठेवून देखील त्याचा उपयोग कसा करायचा हे माहित नाही आणि त्याचे मानसिकरुपात गुलामीचा स्वीकार केलेला आहे. संग्रहाच्या सुरुवातील दोन कवितेमध्ये चेतना मिळते. पहिली "सागर आणि आकाश" आहे. त्यात सवीने जोपर्यंत समुद्राला बघत नाही तोपर्यंत विहीरीला समुद्र समजू लागेल, पण सागराला बघितल्यानंतर त्याचे चेतनेमध्ये परिवर्तन होईल.

मैने □भी सा□र -हीं दे□ा
तिमिर घन के कूप में हूँ
बरसों से
सोचती हूँ - सा□र यही है ।
मैंने आज खुले आकाश के नीचे
असीम सागर को देखो
सागर जो आकाश से जुडा है
आकाश उसमें है
वह आकाश तक है ।
यह समय प्रातः नही मध्यान्ह का है
मैं ढूँढती हूँ क्षितिज रेखा
पूर्व से पश्चिम की ओर
मैं जान लेना चाहती हूँ
क्षितिज के उस पार क्या है ? "[१७]

दुसरी कविता "समष्टि की सन्तान" आहे. त्यामध्ये कवयित्रीने त्या व्यक्तीला जो सागराला पार करणार आहे आणि आकाशाला पकडणार आहे, संकीर्णता आणि अकर्मव्यतेपणाचा त्याग करायलया सांगत आहे.

"चाहन हो यदि बाहुबलसे
सि-धु □ा पार □र-ा
आकांक्षा की ऊँचाईयों से
आकाश को छू लेना
तो सबसे पहले
संकीर्णता -अकर्मव्यता को
त्यागना होगा ।"[१८]

सुशीला टाकभौरे ही कवयित्री त्या रुढीला घेवून चिंतीत होती की लोक आपल्या लहान मुलीला दुर्गा, देवी मानून त्याचे पाय धुवून प्यायला पाहिजे. त्या म्हणतात की, त्यांना मुलीवर हा गर्व तेंव्हा होईल जेंव्हा वास्तवात त्यांना त्या योग्य बनवायला हवे.

हमें □र्व होता है जब हम
अपनी ही नन्ही बेटी के
चरण धोकर पीते है
धर्म के नाम पर / इस रुप में कि
वह दुर्गा है, देवी है, शक्ति है ।
□र्व तब होना चाहिए
जब हम उसे शक्तिशाली करें

आकाशमयी करे
अपने लक्ष्य की ओर आवेगमयी करें ।"[१९]

या कविता संग्रहामध्ये दोन कविता दलितांच्या चिंतनाच्या दृष्टितून गंभीर प्रश्न उभे करते आहे. जो संभवतपूर्ण त्यांच्या पहिल्या कवितेमध्ये बघायला मिळत नाही. या कविता दलित कवितेत अद्वितीय प्रयोग करते. पहिली कविता "सुनो विक्रम" आहे. ज्यात कवयित्री विक्रमाला म्हणते □ी, तुला वेताळ आपल्या खांदयावर घालून घालून घेतले पण तु त्याच्या खांदयावर जा आणि वेताळाला प्रश्न कर. हा एक दलिताला प्रश्न आहे. जेथे कवयित्री विक्रमाच्या माध्यमातून वेताळला म्हणजे समाजातील ब्रहमराक्षसाला विचारायला हवे आहे.

अब तुम सुनाओं कथा बेताल की
सवार हो□र □धो पर
और पूछो सवाल
अधिकतम कितना मूल्य है
एक निरीह महिलाको
सरे आम नंगा करने का?
□ब मिलेगा पशुतुल्य मानव को अधिकार?
□ब बदलेंगे कर्मकाण्ड
□ब मिलेगा सामाजिक न्याय?
पूछो उससे अन्यथा
□र दो उसके टुकडे - टुकडे
दे□ी वह दल सुझाये□ा
और तुम्हारे साथ
□न्तिण्य तक जायेगा ।"[२०]

दुसरी महत्वपूर्ण कविता म्हणजे "धृतराष्ट्र" मध्ये म्हणते आहे ज्यात धृतराष्ट्र संजयला विचारतो की,

"संजय, यह कौन-सा समाज है,
बरसो से ठहरा है
दया और ग्लानि की जमीनपर?
बरसो से
उसके पैरों में वही है
हाथों में वही है
और सिरपर भी वही है
त्याज्य अपवित्रता का बोझ
□ोई परिवर्तन नहीं ? "[२१]

ही कविता भारतीय समाजातील यथास्थिती वादाच्या विरुध्दच्या परिवर्तनाचा आवाज आहे. परंतु हे परिवर्तन आपल्यामध्येच असून ते आपल्याला माहित नसते. त्याच्यासाठी पीडित आणि शोषित लोकाला संघर्ष करावा लागेल. "स्वयं को पहचानो" कवितेत कवयित्री म्हणतात की,

"रोक लो सूरज के अश्वों को
सीता और उलूपी के पुत्रों की तरह
पूर्वजपिता से अधिक बल है तुमसे
तुम्ही तोडोगे । परम्परा से बँधा दृश्या । "[२२]

सुशीला टाकभौरेला संघर्ष पूर्णत: हा बदल करण्यासाठी हवे. ते मानतात की दलित दृष्टीकोनाच्या न इतिहास योग्य आहे आणि न साहित्य योग्य आहे. आतापर्यंतच्या राजनितीमध्ये ही ते धर्माच्या स्वीकार करणार नाही. "नया इतिहास" शीर्षक नावाच्या कवितेत कवयित्री हया संघर्षाला रेखाटताना दिसत आहे.

किसने की थी यहाँ की रचनाएँ
धर्म, नीति, समाज की बातें
क्यों रह गयां सब एकांगी
यह इतिहास अधूरा आहे ।
परिभाषा धर्म की बदलती है
राजनीति से धर्मनीति अलग करनी है
बंटवारे समाज सभी बढेंगे
थनी करनी में बहुत अन्तर है ।
निकालाना है हर जगह से क्षेपक को
स्वार्थ की विद्रूपता हटाना है ।"[२३]

१९९५ मध्ये डॉ. सुशीला टाकभौरेचा तिसरा कविता संग्रह "तुमने उसे कब पहचाना" नावाचा प्रसिध्द आहे. या संग्रहात त्यांनी स्त्रीमुक्ती आंदोलनाच्या प्रणेता क्रांतिसूर्य ज्योतिबा - सावित्रीबाई फुले यांना समर्पित करत आहे. समर्पण अणि संग्रहाच्या नांवानेही यांची माहिती मिळते की त्या संग्रहाची कविता स्त्री मुक्तीला चेतना मिळते. आपल्या "मन की बात" मध्ये त्या स्पष्ट करतात की, "ही कविता स्त्रियांच्या वर्तमानातील दलित स्थितीचे चित्रण करताना दिसत आहे. त्यासोबत ही त्यांना स्वयंपूर्ण बनवण्याचे आव्हान करते ।"[२४]

पहिली कविता "युग चेतना" आहे. ज्यामध्ये कवयित्री एक मातेला प्रतिष्ठित देत आहे. त्या आईला, जी ए संस्कृती आहे, ती एक परंपरा आहे, परंतु ही आपल्यातून उत्पन्न झालेला अंशाला दिशा देण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे असे कवयित्रीला वाटत आहे.

जहाँ प्रखर सूरज को
आग के गोले को
वह अपनी मुठ्ठी में भर लें ।"[२५]

याच्यानंतर कवयित्रीने स्त्री पुरुषाच्या सोबत भोगलेल्या वेळीला रेखाटन करुन त्या सत्याला सामोरे जायला हवी.

साथी □ा दम भर-नेवाले
स्वामी
तुमने उसे कब पहचाना?
क्यों कहते हो नारी को
मा-नव-समाज का गहना? "[२६]

जेंव्हा की,

उपेक्षा की ठंडक और
आक्रोश के तेजाब से
नारी व्यक्तित्व को
हमेशा रौंदा जाता है ।"[२७],

□मयित्री स्त्रीला बेहानातून त्या रितीरिवाजात बघत होते. ज्या त्याच्यावर लादले गेलेल होते, त्या रितीरिवाजाला भस्म करण्यासाठी जागही त्या स्त्रीमध्ये असायला हवी आहे, **'औरत नही है मजबूर'** कवितेत त्या म्हणतात की,

"औरत नही है मजबूर
मजबूरियाँ है रीतियाँ
ढोते हुऐ अपना सलीब
अब यह थ□ □यी है |
अगर चाहते हो जानना
तो पूछकर तुम टोह ले लो |
राख की हर ढेरी में.
कितनी दबी चिंनगारियाँ है |
तनिक इनको हवा दे दो
इंधन स्ज्ञवयंबन जागेगी
ब-न□र ये शोला □रें□
भस्म सब मजबूरियाँ |"[२८]

सामंतवादी व्यवस्थे्ने स्त्रीला भोगाची वस्तू बनवून त्यामध्ये तिच्या नख पासून घेवून पायापयर्संतची स्तुती केलेली आहे, सोने, चांदीचे दागिन्याने नटणे, मुरटणे ही त्याचे अस्तित्वाला सीमित करुन ठेवलेले आहे, मेहंदी, लाली पैंजणाची झु□ झूण व बांगडयाचे खणखणाच्या वजनामध्ये दबलेल्या त्याची मौल्यवान प्रतिमा दबूल टाकलेली आहे. आणि हे सर्व एवढे व्यवस्थीतरित्या केले केले की त्याचे त्यांना भानही राहिलेले नाही. त्याचा परिणाम असा झाला की सृजनशिलतेने परिपूा स्त्रीला आश्रित , दुर्बल , इतरावर अवलंबून राहणारी आणि खेळणे बनून राहिलेली होती. धर्माने तिला दासी केलेले होते. आणि मर्यादेने मुके टाकलेले होते. मानवाप्रमाणे जगण्याचे स्वप्न कधीच बघीतले नाही, सुशीला टाक भोरेची कविता स्त्रीला या बंधनातून मुक्त करण्यासाठी कविता केलेली आहे. ते त्या मानव होण्याचे जाणीव करुन देतात म्हणून त्याची अश्रित आणि दुर्बलतेचे प्रतिमा तोडून टाकणार आहे, त्या **"वह मर्द की तरह जी सकेगी"** कवितेमध्ये लिहीतात कि,

औरत अगर अलग कर दे

अपनी कोमलता कमनीयता
लचक और इनकार मय लय
जैसे मेहंदी की मधुरता और नुपूसे की रुज ून
ता वह तनकर चल सकेगी
नकती चुडियो की जगह
दे सकेगी शक्तिशाली हौसला
उठाकार हाथ अपने पासलेगी
मंजिल कीडोर |[२९]

सुशीला टाकभोर ाची काव्य रचना त्या काळातील आहे जेव्हा हिंदू स्त्रीचा विमर्शातून शरीरापासून मुक्तीचा आवाज देत होता. पण स्त्रीला दासी बनवणाऱ्या धर्म शास्त्राच्या विरुद्ध कोणीही आवाज उठवत नाही. हाच आवाज दलित कविताच्याद्वारे उठवला होता.

'अनुत्तरित प्रश्न ' मध्ये सुशीला टाकभेर म्हणत होती की,

"अगर बन जाऊँ मै
सनातन परम्परा को तोडने हेतू
तुम्हारे लिय अभिशाप
हरे कुएँ तक पहूँचा दुँ
तुम्हारे चिंतन मे आधार गया | "[३०]

४)रजनी तिलक -ः २००० सालामध्ये दलित कवयित्री रजनी तिलकाचा पदचाप हा कविता संग्रह प्रसिद्ध झालेला आहे. १९९५ ते २००० या काळामध्ये पाच वर्षामध्ये कुठलीही दीत कवयित्रीचा कविता संग्रह प्रकाशित झालेला नव्हता. रजनी तिलकाचा जाण पत्रकारितेची होती आणि त्या दलित महिला आणि मानव अधिकार आंदोलनामध्ये ही संक्रिय सहभाग होत होते, त्या महिला आक्षण बिलात दलित महिलांसाठी विशेष आरक्षणणासाठी त्यांनी लढा दिलेला होता, यासाठी त्यांची कविता दलित स्त्रियांच्या मुक्ती आंदोलनाशी जोडणारी कविता होती. त्यामध्ये त्यांनी दलित स्त्रियाच्या सामाजिक स्थिती ला ना केवळ जवळून पाहिलेले होते परंतू खुप मर्यादेपर्यंत तीने जे भोगले त स्वतः हा आपल्या **"आत्मकथा"** मध्ये सांगताना

"ये कविताएँ मेरी उस दुनिया का हिस्सा है
जिसे मैने क्षण-प्रतिक्षण जिया
औ महसूस किया है |[३]

रजनी तिलक सावित्रीबाई फुलेला स्त्री मुक्तीची पहिली शिक्षिका मानत होती. आणि आपली रचना कर्मतही त्याच्याकडे प्रभावित होत होती, यासाठी संग्रहाची पहिली कविता **"स्त्री-मुक्ति की मशाल हो"** त्यांनी त्यांच्या क्रांतीकारी व्यक्ति मत्वाला सर्मपित करत होती, या कवितेत त्या म्हणतात की,

"सावित्रीबाई फुले
तुम्हारा जीवन एकक सौटी
तुम्ही पहली शिक्षिका

बनी स्त्री मुक्ती की लिए
अभाव और कष्टो मे रहकर
सचेतना काबीत अंकुरित किया |[३२]

दलित कविता यासाठीच दलित कविता आहत. कारण यामध्ये रचना करणाऱ्या स्वतः हा भोगल्याचे रुपामध्ये आपले अनुभवाचे चित्रण स्पष्ट केलेले आहे. त्या सहानुभूतीतून जन्म घेतलेला नाही. मात्र स्वतःची पीडीताचे अनुभवातून जन्म घेतलेला नाही. मात्र स्वतःची पीडीताचे अनुभवातून जन्म घेतात, यासाठी दलितांच्या जीवनावर लिही गेले त्या संपूर्ण साहित्यावर प्रश्न विचारले जाऊ शकत आहे, जे दलितांनी लिहीलेले नाही. असे साहित्य दलित जीवनापासून वेगळे राहून लिीले गेल. रजनी तिलकांनी **"हैरा-न हुँ"** कवितेत अशा लेखावर संताप व्यक्त करुन लागले होते की जेंव्हा दलिताच्या व्यथा सहन करु शकत नाही आणि स्त्रीचा अपमान सहन करु शकत नाही तेंव्हा दलितांच्या वेदनेचा कोणत्या शब्दात व्यक्त राावे ?

ाी-न है वो
नारी सी जिल्लत झेली -नाही
दलित-उत्पीडन सहा नही
महसुस करते है हो भाव विभोर
मार्मिक कविताएँक लिखत है
मै हैरा-न हुं
उन्होने हमारे दर्द
ीतो में पिरोये कसै ?[३३]

या प्रश्नाला त्या "फप्त के कहॉ है," कविता मध्ये त्यांचा आवाज ठवतात

पुस्तके जो मै देख ही हूँ
जिक्र नही
ागद बीनत भुखे--नं
बच्चो की मानवेत्तर दुर्दशा का | [३४]

रजनी तिलक या कवयित्रीला हि चिंता ाहोती की घारणेरडया वस्ती आणि नाल्याच्या किनारी जगातात, मरतात अशी जीवनातून मुक्तीतून साठी आहे. ज्याच्यासाठी हया देशातील शासनवर्ग चिंता न करता आणि न भद्र वर्गाला होती, स्वातत्र्य भारताची सत्ता ज्या पूजारी, ब्राम्हण राजे महाराजाच्या हातामध्ये ाली त्यांना राजव्यवस्थ्ेचा सर्व कारभार आपल्या हितासाठी तयार केलेला होता. त्यांनी लाखो दलित पिडीत आणि उघडे, भुकेलेल लोकांच्या त्या प रिस्थितीत राहण्यासाठी तसेच सोडलेले होते. ज्यात ते पहिल्यापासून तसेच राहत आलेले आहेत. ज्या योज-ना ब-नवलेल्या होत्या, त्या फक्त कागदावर होत्या, येथपासून की निशुल्क शिक्षा आणि रोजगार ही योजना ही सरकारच्या जनआंदोलनाच्या दबावाखालजी करावे लागत. परंतू आता ह गरीब लोक खूप जागरुक होऊ लागले भारतामध्ये वाढणाऱ्या आतंकवादी आंदोलनामध्ये त्याचे रुप पाहू शकत होते. रजनी तिलक कौन या कवितेमध्ये त्यांचे चित्रण रेखाटताना म्हणतात की,

ान पिछड रहा है.
ान पढ रहा है इस देश मे

किसे परवाह है उनके मिट जाने की
सिर पर मैला ढोते या सडको पे भीख माँगते
कौन जानता है वे कहाँ रहते है ?
घरों में जंगलो में सडको पर या फुटपाथ पर
क्या खाते है इनके बच्चे, कैसे जीते है ये ? [३५]

परंतू कवयित्री म्हणती आहे, आता है मुले मोठे झाले आहेत आणि त्यात लाल कांती निर्माण होऊ लागली आहे.

योजनाएँ बनी, मगर मच्छी आँसू
समुद्र मे तुफान की सुगबुगाहट है
आसमान लाल है
आसमान मे पक्षियो का शोर है
ठहरो , वे अब खडे हो रहे है| [३८]

कवयित्रीने आपला चारी बाजूला आणि बेशुद्ध अवस्थेत पडलेले जीवेनाला बघून मन हळहळ होवू लागली होते. त्यांच्या मुक्तीसाठी कोणते तरी आशेचे किरण दिसत नव्हती, म्हून त्या ओरडत उठतात

ऐ सुरज उगला आग
हमारीहते लिओ में छेद कर दो |

कवयित्रीने चिंता व्यक्त करताना साम्राज्य वाढडीचा विस्तार ही कलेला आहे. ज्यात एकीकडे गरीबीशी लढणार लोकांमध्ये वाढ होऊ लागली आणि दुसरीकडे त्यांच्यावर परमाणूकचा वापर करुन हिरोशिमा आणि नागासकी हया हसत खेळत देशामध्ये मृतदेहाच्या पायऱ्या मध्ये रुपांतर केले, कवयित्रीने युद्ध हे मानवाच्या विरोधी कृत्य असून त्यामध्ये मानवतावादी बुद्धाची करुणा आणि शांती निर्माण करण्याचे आव्हान केले होते तेथे. **"बुद्ध चाहिए युद्ध नही"** कवितेत अमेरिकेतील साम्राज्यवादाला विचारतात की,

क्यो खडी की तुमने
बारुद के ढेरपर हमारी दुनिया ?
मै सावन को आँखे मे भर कर
बहारो मे झुलना चाहती हुँ
युद्ध क्रुरता, तृष्णा तुम्हाला हाथीयार
हिरोशिमा को तडप में भुलना चाहती हूँ | [३८]

कवयित्रीचा संघर्ष बुद्धासाठी युद्धासाठी नाही ते सृजनता पाहिजे विनाश नव्हे

हम जंग नही चाहते
जीना चाहते है

हम विनाश नही सृजन चाहते है
हम युद्ध -नही
बुद्ध चाहते है |[३९]

बुद्ध हया कवितेमध्ये धर्माच्या विशेष बाजुचे प्रवर्तकाच्या रुपात नाही परंतू शांती आणि सृजनतेच्या अर्थाने आलेले आहेत. पण अन्याय अत्याचार आणि शोषणाच्या विरुद्ध शोषिताच्या युद्धात ते आपले संपूर्ण समर्थन दिलेले होते. शोषणविहित समजाची परिकल्पना ही त्याची दृष्टीकोनातून स्वातंत्र्याच्या परिकल्पना होती. **"फिर से आजाद" आणि "जंग ठानली"** हया संघर्षाची कवता आहे. स्वातंत्र्याच्या देशात पुढे आलेले काळे ढगाच्या विरोधात त्या लिहितात की.

म‌र मेर प्यारे देश
तुम अनके नापाक इरादो सें
बच निकलोगे
तुम्हारे उपेक्षित बच्चे
उनकी मशाआ को
चाक कर देंगे
तुम्हे कालिमा मे
ढापने वाली रियासत से
मुक्त करायेंगे
मेरे प्यारे देश हम तुम्हे
फिर से आझार रायें| [४०]

या कवितेत दलित चिंतनामध्ये देशाच्या प्रति दलिताचे अपार प्रेमाचे रेखाटन केलेले आहे. दति हया देशाचे मूळ निवासी आहेत, ते त्याचे सृजक आहेत. त्याचे धन, धान्य आणि अपारसंपत्तीचे उत्पादक आहेत. यासाठी हया देशाला नष्ट करणाऱ्यांच्या विरोधात दलिताचा संघर्ष खूप तीव्र झालेला आहे. आणि ते स्वाभाविक ही होते.

रजनी तिलकासाठी ब्राम्हणवाद असमानतेचा पर्याय आहे. आहे आणि मनुवाद जातीवाढीचासाठीच आहे. यासाठी समाजाची व्यापकता जाती प्रथेसाठी या दोन्ही गोष्टीला दोषी मानतात. मनुवादाने समाजाचे विभाजन केले. आणि ब्राम्हणवादाने त्याच्यामध्ये श्रेष्ठ, कनिष्ठत्वाची भावना निर्माण केली. यासर्व जातीमध्ये पसरवला होता. दलित जातीमध्ये ही हे श्रेष्ठ, कनिष्ठता निर्माण केली, त्याचे कारण त्याच्यामध्ये रोटी-बेटीच्या संबधी त्या दूर उठणे आणि बसण्याची सुद्धा व्यवहार उपयोग होत नव्हता. ओमप्रकाश वाल्मिकीने हया श्रेष्ठ-कनिष्ठ रेखाटन करण्यासाठी 'शवयात्रा' थेमध्ये लिहीतात, त्याच्या विरोधात दलित साहित्याच्या आत मध्ये तिखट वाद चालून झालेला होता, हया वादात हस्तक्षेप करन रजनी तिलकांनी 'वो बाटे देना चाहते है' कवितेत लिहितात, ज्या त्यानी म्हटले

वो हमे बाटे देना चाहता है
उपजातियो के मिथ्या झंझट मे
वाल्मीकी, रैगर, चमार, खटीक
धानूक, कंजर, आदिवासियो में
उनकी बात मे न आना

मकसद है उनका हमे लडाना । [४१]

त्यांच्या दृष्टीने तो ब्राम्हणवाद आहे, जो दलितांना लढण्याचे काम करणार आहे. यासाठी ते म्हणतात की, 'जाती विहित समाज निर्माण करण्यासाठी दलितांना ब्राम्हणवादाशी लढाई करावी, जी असमानतेच्या रुपात त्याच्यामध्ये हजर आहे.

असमानता ही है जिनका आधार
ब्राम्हणवाद का वटवृक्ष
ना फले-फुले चारो और
लडना है हमे असमानता से
छिनी है भाषा बढाना है विज्ञान
तभी बनेना जाति विहीन समाज । [४२]

रजनी तिलकाच्या कवितेत, आमचे सामाजिक संघर्षाच्या सोबतही आत्मसंघर्ष ही बघायला मिळाते. **'मुक्ति', 'पिंजरा तोडकर आयी हुँ', 'कैसे कहूँ', 'तुम्हारा मानव अधिकार','उबर आऊंगी और', 'करोडो पदचाप हुँ',** त्यांच्या आत्मसंघर्षाची कविता आहे, **'मुक्ति'** मध्ये ते स्वतःपासून मुक्ती पाहिजे होता त्याच्या अर्थ असा की, संस्कारातून जखडल्यामुळे मुक्ती मिळते.

तुम्हारे साथ थी । कैदी थी तुम्हारी
अब अपने साथ हुँ ' कैदी हूँ संस्कारो की ।
मै खुद से आजादी चाहती हुँ
द्वेष, मोह, ममता, जीवन, मृत्यु, सुख-दःख
जकडन मुक्त हाना चाहती हुँ । [४३],

आणि**, 'पिजरा तोडकर आयी हुँ'** या कवितत जखडण्यातून मुक्तीसाठी आपल्या अनुभूतीचा आधार बनणार आहे

घाव लगा के बैठे है
न सता
ढुँढ कीई और आसरा
यहां कारवॉं लुटा के बैठे है ।
परिन्दा हुँ
मुझे खुा आसमान चाहिए
नबर खुला
मै पिंजरा तोड के आयी हुँ । [४४]

तुम्हारा मानव अधिकार, कवितेत रजनी तिलकानी आपल्या जीवनाचे एक दुःखी अध्यायाचे चित्रण केले आहे. त्याचे वैवाहिक जीनात सफल होत नाही. त्यांनी आपल्या मुलीचे अधिकार आणि पालन पोषणासाठी आपल्या पतीसोबत खुप मोठी न्यायाचे लढाई लढावी लागली, हया आत्मसंघर्षामध्ये जो अत्यंत महत्वपूर्ण प्रश्नाच्या त्या रुबरु होवू लागली, त्या हे सांगतात.

जानना चाहती हुँ
बच्चे और स्त्रियो के सवाल
क्या मनव अधिकारी के सवाल नही ?
बच्चो की मुस□ा-न
औरत का स्वाभिमान
क्या उनका मानव-अधिकार नही ?[४५]

उबर आऊंगी, कवितेत एक बंधनातून मुक्त आणि धाडसी स्त्रीचे प्रतिबीब आहे, ज्याच्या वेदनाही पसू शकणार नव्हती, त्या हर अन्यायाच्या नंतर उफाळूनयेणार आणि आपले पूर्ण अस्तित्वाच्या सोबत जिंकणार आहे.

यातनाओ के भट्टे सुलगा दो
उससे भी नही मिटुँगी
पीडाओं की खाई मे धकेलो
उनसे उबर आऊंगी
छा जाओ जुल्म की आँधी ाबन
मैं टस मे मस नही होऊँगी ा [४७]

हयात स्त्री जिद्दी नाही. पण आपली स्वातंत्र्यता आणि अस्मितेशी समझोता करणार नाही. येथे रजनी तिलकांनी आपल्या मधील स्त्रीचे चित्रण करणार आहे. येथील स्त्रीही त्याची कविता **'करोडो प दचाप हुँ '** मध्ये नवीन युगाचे सुत्रधारच्या रुपाचे दस्तक देणार होती. त्या आपले दु:खाला आशेचे तुफान आणि अश्रृंना लढाईचे निमंत्रण देणार होती. त्याची आवाज आधी जगाच्या सर्व दलित आणि दलित महिलांचे आवाज आहे, जो त्यांना संघर्षाच्या रस्त्यावर बघणार होती.

मेरा दु:□ा/ दु:□ा -ाही
आशाओ क तुफान है
मेरे आँसू, आँसू नही है
जग का पैगाम है ा
इकाई नही मै
□रोडो पदचाप हूँ
मू□ -ाही मैं
आधी दुनिया की आवाज हुँ
-ाये यु□ □ी सूत्रधार हुँ ा [४८]

रजनी तिलकाचा स्त्रीवादी चिंतनामध्ये इतर वर्गापेक्षा स्त्रीवाद भिन्न स्वरुपाचा होता. हया अंतराला रेखाटन करुन त्याची कविता 'औरत में अन्तर है ा ' ही कविता इतर वर्गातील स्त्रियाच्या आंदोलनाचा प्रश्न करत आहे, कवयित्री मानत आहे की, **"औरत औरत होती है / उसका न काई धर्म / न काई जात होती है"** ही कविता इतर वर्गातील स्त्रियांच्या आंदोलनाचा प्रश्न करत आहे, कवयित्री मानत आहे की,

एक भंगी तो दुसरी बामणी
एम डोम तो दुसरी ठकुरानी
दोनो सुबह से शाम खटती है
बेशक एक दिनभर खेत मे
दुसरी घर की चार दिवारी मे
शाम को एक सोती है बिस्तर पे
तो दुसरी काटो पर
प्रसवपीडा झेलती फिर भी एकसी
जन्मती है एक नाल क किनारे
दुसरी अस्पताल में ।
एक पायलट है
तो दुसरी शिक्षा से वंचित है
एक सत्ता सीन है
तो दुसरी निर्वस्त्र धुमायी जाती है ।
औरत औरत मे भी अंतर है । [५०]

रजनी तिलकाची एक कविता **'राजपथ गंवादेगी'** आहे त्यात त्यांनी सत्तेला केंद्रस्थानी मानुन बहुजन समाजाच्या संघर्षाचे प्रतिबींब केलेले आहे. हयात सत्तेचा प्रयोग एकत्र येण्याची शक्तीच्या रुपात रुपातरण केलेले आहे, यामध्ये संमती शक्तीत 'राज सत्ता' वर भर देवून बहुजनाचे शोष करत आणि त्यांना त्यांच्या खालच्या स्थितीतून वर येवू देत नव्हते. त्यांच्या अस्मितेवर हल्ला केला आणि त्यांना किडयाप्रमाणे जीवन जगण्यासाठी मजबूर करत होते.

सत्ता
तुने बहुजनो को आहत किया
किडोंसी जिंदगी
पाषाण का दुःख दुर्लभ जीवन
तुमने दुसह किंया । [५१]

रजनी तिलक ने ज्यावेळी त्या क विता लिहून लागल्या त्यावेळी पर्यंत बहुजनांची सत्ता आलेली नव्हती. पण त्या सत्तेत परिवर्तनचा अनुभवही नव्हता, सत्ता बहुजनाला मिळाविणे एक वेगळीच गोष्ट गाष्ट होती. ज्यात लोकशाहीत कांहीही अशक्य असे कांही नाही. परंतू प्रश्न व्यवस्थेत बदल करायचा आहे. दलिताची अस्मितेला त्याची सत्ताही त्याप्रमाणे लुटत राहिले. ज्याप्रमाणे पुर्वी सत्ता काबीज करुन घेतलेले होक, त्यांना लुटत होते. व्यवस्था तेव्हा बदलेल जेंव्हा दलित सर्व स्तरातून बदलेल आणि पूर्ण स्वरुप तेंव्हाच बदलेल जेंव्हा दलित सर्व स्तरातून समाजवादाचे राज्य होईल. परंतू रजनी तिलकाची कवितेते संघर्षात लोकशाहीचे सामाजिक न्यायाला कायम करण्यासाठी झाला, जाती आणि दलिताचे शोषण त्याच्या कवयित्रीने चिंतामध्य होता. पण त्याची मुख्य जमिन मानवाधिकाराचे आंदोलन झालेले होते. यासाठी एक सामाजिक कार्यकर्त्याची भूमिकेच्या कारणामुळे त्याची कवितेत संघर्ष बुद्धाची शीतल छायेत शांत समाधीस्थ होवून जायचे आहे.

तळटीपा :-

१. संपादक मंडल पीडाजोचीख उठी (कविता संग्रह) भारतीयदलित साहित्य मंच दिल्ली १९८८ पृष्ठ क्र.४३
२.कित्ता पृष्ठ क्र.४८
३.संपा. थोरात विमल एवं बडत्यासूरज भारतीयदलित साहित्य का विद्रोही स्वर (कविता संग्रह) भारतीय दलित अध्ययन संस्थान, रावत पब्लिकेशन्स नई दिल्ली २००८, पृष्ठ क्र.१९
४.कित्ता पृष्ठ क्र.२०
५.कित्ता पृष्ठ क्र.२१
६ .कित्ता पृष्ठ क्र.२३
७. कित्ता पृष्ठ क्र.२५
८.डॉ.टाकभौर सुशिला, स्वातिबूँद और खारे मोती (काव्यसंग्रह) शरद प्रकाशन, नागपूर १९९३ पृष्ठ क्र.९
९.कित्ता पृष्ठ क्र.१०
१०.कित्ता पृष्ठ क्र.११
११.कित्ता पृष्ठ क्र.१७
१२.कित्ता पृष्ठ क्र.१३
१३.कित्ता पृष्ठ क्र.१८
१४.कित्ता पृष्ठ क्र.२१
१५.कित्ता पृष्ठ क्र.३६
१६.डॉ.टाकभोरे सुशील, यहतूम भीजानो (काव्य संग्रह) शरद प्रकाशन नागपूर-१९९४ पृष्ठ क्र.८
१७.कित्ता पृष्ठ क्र.२०११-१२
१८.कित्ता पृष्ठ □.१३
१९.कित्ता पृष्ठ क्र.२७
२०. कित्ता पृष्ठ क्र.३२-३३
२१.कित्ता पृष्ठ क्र.४१
२२.कित्ता पृष्ठ क्र.४४
२३.कित्ता पृष्ठ क्र.४७
२४.डॉ.टाकभोरे सुशील, तूमने उसे कब पहचाना (काव्य संग्रह) शरद प्रकाशन नागपूर-१९९५ पृष्ठ क्र.११
२५.कित्ता पृष्ठ क्र.१४
२६.कित्ता पृष्ठ क्र.१८
२७.कित्ता पृष्ठ क्र.१९
२८.कित्ता पृष्ठ क्र.३७
२९.कित्ता पृष्ठ क्र.४२
३०.कित्ता पृष्ठ क्र.२०
३१.तिलम रजनी, पदपाच कविता संग्रह, सेंटर फॉर अल्टरनेटिव्ह दलित मिडिया दिल्ली फरवरी २००० पृष्ठ क्र.५
३२.कित्ता पृष्ठ क्र.२
३३.कित्ता पृष्ठ क्र.६
३४.कित्ता पृष्ठ क्र.४६

३५.कित्ता पृष्ठ क्र.४८
३६.कित्ता पृष्ठ क्र.४९
३७.कित्ता पृष्ठ क्र.५०
३८.कित्ता पृष्ठ क्र.५३
३९.कित्ता पृष्ठ क्र.५४
४०.कित्ता पृष्ठ क्र.१७-१८
४१.ि□त्ता पृष्ठ क्र.१५
४२.कित्ता पृष्ठ क्र.१६
४३.कित्ता पृष्ठ क्र.१०
४४.कित्ता पृष्ठ क्र.११
४५.कित्ता पृष्ठ क्र.१६
४६.कित्ता पृष्ठ क्र.२०
४७.कित्ता पृष्ठ क्र.२७
४८.कित्ता पृष्ठ क्र.३१
४९.कित्ता पृष्ठ क्र.४०-४१
५०.कित्ता पृष्ठ क्र.४४
५१.कित्ता पृष्ठ क्र.४५